

A comparative study of Takht Foulad cemetery and Golestan Shohada of Isfahan regarding the quality of "spirituality" in urban spaces

Elham Ghasemi

PhD. of Urbanism, ACECR, Iran.

Seyed Mahdi Khatami¹

Assistant Professor of Urban Design, Faculty of Art and Architecture, Department of Urban Design and Urban planning, Tarbiat Modares University (TMU), Tehran, Iran.

Mahdi Motia

Associate Professor of Quran and Hadith Sciences, University of Isfahan.

Mohammadreza Pourjafar

Professor of Urban Design, Faculty of Art and Architecture, Department of Urban Design and Urban planning, Tarbiat Modares University (TMU), Tehran, Iran.

Abstract

Modernism has played an important role in the development of human life in technological dimensions, but its materialistic view has made cities and urban spaces face basic challenges in social, cultural, environmental and spiritual fields. Therefore, paying attention to the quality of spirituality in the construction and measurement of urban spaces is an important step in dealing with these challenges. Therefore, the aim of this research is to understand the dimensions of the quality of spirituality in urban spaces and evaluate it in some urban spaces of Isfahan. In the qualitative part, the literature of the subject has been explained by a systematic review. In the quantitative part, the votes of two groups of elites (51 people) and citizens (400 people) in order to rank the perception of spirituality from 22 selected spaces of Isfahan city based on the Likert scale were analyzed using a questionnaire and using Friedman's test to rank the perception of spirituality. One-way analysis of variance has been used to compare the perception of the sense of spirituality in the respondent group. According to the scores of two groups of elites and citizens, regarding the level of spirituality in the urban spaces of Isfahan, Jame Mosque scored the highest and Bazarche Hassan Abad scored the lowest. Also, among the types of space, "Cemetery" has received the highest score in terms of spirituality. Therefore, the two important cemetery of Isfahan, Takht Foulad Cemetery (the public tomb and the tomb of religious and cultural celebrities) and Golestan Shohada were selected as case study to conduct in-depth interviews with citizens (21 people) and the interviews were analyzed by thematic analysis. The results indicate that silence, solitude, peace, Islamic architecture of buildings and monuments, the integration of nature and natural elements with the tomb, the visibility of the sky and the vastness of the area; Also, the mental dimensions of the space, including the sense of remembrance, the sense of separation from the world, the connection with divine saints and religious elders are among the most important factors in creating spirituality in these cemetery.

Keyword: Spirituality, Quality of urban space, Spiritual urban space, Takht Foulad Cemetery, Golestan Shohada, Isfahan

1. Correspondent Author: S.Khatami@modares.ac.ir

مطالعه تطبیقی آرامستان تخت فولاد و گلستان شهدا اصفهان در برخورداری از کیفیت «معنویت» در فضاهای شهری^۱

الهام قاسمی

دکترای شهرسازی، پژوهشگر جهاد دانشگاهی، اصفهان، ایران

سید مهدی خاتمی^۲

استادیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، گروه شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

مهدی مطیع

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اصفهان

محمد رضا پورجعفر

استاد گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، گروه شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

فصلنامه پژوهش‌های مکانی فضایی، دوره ششم، پیاپی ۲۵، زمستان ۱۴۰۱، صص ۴۹ - ۶۷

چکیده

مدیریت در پیشرفت زندگی بشر در ابعاد فناورانه نقش مهمی ایفا کرده، اما نگاه صرف مادی گرایانه آن، شهرها و فضاهای شهری را با چالش‌های اساسی در زمینه‌های اجتماعی فرهنگی، زیست محیطی و معنوی (ابعاد غیر مادی وجود انسان) روبرو کرده است؛ بنابراین توجه به کیفیت معنویت در ساخت و سنجش فضاهای شهری گام مهمی در مقابله با این چالش‌هاست. از این رو هدف این پژوهش فهم ابعاد کیفیت معنویت در فضاهای شهری و سنجش آن در برخی فضاهای شهری اصفهان است. در بخش کیفی به وسیله مرور سیستماتیک، ادبیات موضوع تبیین شده است. در بخش کمی، آرای دو گروه نخبگان (۵۱ نفر) و شهروندان (۴۰۰ نفر) به منظور رتبه‌بندی ادراک معنویت از ۲۲ فضای منتخب شهر اصفهان بر اساس مقیاس لیکرت به وسیله پرسشنامه بررسی شده و از آزمون فریدمن جهت رتبه‌بندی ادراک معنویت و از تحلیل واریانس جهت مقایسه ادراک حس معنویت در گروه پاسخ‌دهنده استفاده شده است. بر اساس امتیازات دو گروه اساتید و شهروندان به میزان معنویت در فضاهای شهری اصفهان، مسجد جامع بیشترین و بازارچه حسن‌آباد کمترین امتیاز را کسب. همچنین از بین گونه‌های فضا، «آرامستان» بالاترین امتیاز را در برخورداری از معنویت دریافت کرده است. از این رو دو آرامستان مهم اصفهان، آرامستان تخت فولاد (آرامستان عمومی و آرامستان مشاهیر دینی و فرهنگی) و گلستان شهدا به‌عنوان نمونه‌های مورد مطالعه جهت انجام مصاحبه‌های عمیق با شهروندان (۲۱ نفر) انتخاب و مصاحبه‌ها به وسیله تحلیل مضمون،

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکترای الهام قاسمی با عنوان «تبیین چارچوب فضاهای شهری معنویت‌گرا در شهرهای معاصر ایران (مورد مطالعه: شهر اصفهان)» به راهنمایی دکتر سید مهدی خاتمی و مشاوره اساتید دکتر مهدی مطیع و دکتر محمد رضا پورجعفر است که در گروه شهرسازی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران انجام شده است.

۲. نویسنده مسئول: S.Khatami@modares.ac.ir

تحلیل شدند. نتایج حاکی از آن است که سکوت، خلوت، آرامش، معماری اسلامی بناها و بقعه‌ها، تلفیق طبیعت و عناصر طبیعی با آرامستان، نمایانی آسمان و وسعت محدوده؛ و نیز ابعاد ذهنی فضا اعم از حس ذکر، حس جدایی از دنیا، اتصال با اولیای الهی و بزرگان دینی از مهم‌ترین عوامل ایجاد معنویت در این آرامستان‌هاست. **واژگان کلیدی:** معنویت، کیفیت فضای شهری، فضای شهری معنوی، آرامستان تخت فولاد، گلستان شهدا، اصفهان.

مقدمه و بیان مسئله

و منفعت جمعی هدایت کند. علاوه بر این، از آنجا که مسائل مربوط به خدا و وجود انسانی از موضوعات مورد اهمیت مردم است، معنویت یک زمینه سازنده برای ساخت یک پارادایم جدید در مطالعات شهری است. از آنجا که فضاهای شهری و محیط‌های ساخته شده نقش اساسی در شکل‌دهی به عناصر فرهنگی دارند و زندگی کنونی بشر یک زندگی شهری است، محیط ساخته شده و فضای شهری بهترین بستر جهت پاسخ به مشکلات عظیمی است که شهرهای معاصر در معرض آن قرار دارد؛ و پاسخ جدی به این شرایط نیازمند جهان‌بینی مبتنی بر معنویت در قالب یک نگاه فرادینی است. در شهرهای تاریخی و کهن ایران به دلیل عجیب بودن زندگی مردم با معنویت، تجلی این مفهوم در فضاهای شهری آشکار است و همین ویژگی‌ها، شهرها و فضاهای شهری کهن ایرانی را بعد از گذشت قرون متمادی قابل زیست کرده است؛ اما شهرسازی معاصر ایرانی با تکیه بر جنبه‌های برون‌زا و عناصر شهری مدرنیستی و گاه غربی بدون توجه به زمینه نتوانسته است به موفقیت‌های شهرسازی تاریخی خود دست یابد. با توجه به این که پژوهش‌های شهری در زمینه‌ی معنویت و فضاهای شهری بسیار اندک است، این پژوهش با هدف سنجش کیفیت معنویت در فضاهای شهری اصفهان انجام شده است. از این رو فضاهایی از اصفهان در مقیاس‌های مختلف محلی، فرامحلی و شهری توسط گروه نخبگان و شهروندان

مدرنیسم، به‌ویژه در قرن بیستم به‌عنوان عاملی تأثیرگذار در خلق ایدئولوژی، نگرش‌ها، شیوه‌ها و هنجارهای اجتماعی، نگاه سرمایه‌داری و صنعتی شدن در دهه‌های گذشته، سنت را کنار گذاشته و پیشرفت، عقلانیت، سکولاریزاسیون، تمرکززدایی، صنعتی شدن، شهرنشینی و مادی‌گرایی را در دستور کار خود قرار داده است. دستاورد مدرنیسم پیشرفت‌های چشمگیر فناوری است اما به دنبال آن چالش‌های اساسی به‌خصوص در ابعاد اجتماعی و زیست محیطی به وجود آورده است. با توجه به این که نگاه مدرنیستی و حتی پست مدرنیستی قادر به حل مشکلات کنونی بشر نبوده، لزوم تغییر نگرش از سوی بسیاری از اندیشمندان مطرح شده است. برخی از محققان معاصر از ابعاد غیرمادی به‌صورت خاص از معنویت به‌عنوان ابزاری برای حل مشکل دنیای کنونی به‌خصوص در حیطه اجتماعی و زیست محیطی یاد می‌کنند. فیلسوف معاصر کن ویلبر بیان می‌کند که چگونه معنویت می‌تواند به‌عنوان یک رشته اتصال محکم مردم را در سطوح بالاتری از توسعه معنوی برای پاسخ به بیماری‌ها و بحران‌های امروز قرار دهد. همچنین هر فردی را با آموزه‌ها، شیوه‌ها، آرزوها و نگرش‌های مختلف هدایت می‌کند تا اعمال، اندیشه‌ها، احساسات و روابط خود را فراتر از خودخواهی، نگاه نژادی و قبیله‌ای و دیگر منافع شخصی به سمت خیر مشترک

از لحاظ داشتن حس معنویت مورد ارزیابی قرار گرفته و نمونه‌هایی که بیشترین امتیاز را دریافت کرده‌اند به‌عنوان نمونه‌های مورد مطالعه، انتخاب شدند تا با انجام مصاحبه‌های عمیق از شهروندان، شاخصه‌های اصلی آنان در برخورداری از معنویت مورد تحلیل قرار گیرند.

مبنای نظری

تعریف واژه معنویت

معنویت حرکت به‌سوی تعالی و کمال، ارتباط و اتصال (ارتباط با خود، خدا، طبیعت و دیگران- جامعه)، داشتن معنا و هدف در زندگی و اعتقاد به قدرت بالاتر (الوهیت یا غیر از آن) تبیین شده‌است (Burkhardt, 1989; Reed, 1991; Emblen, 1992; Harrison, 1997; Relf, 1997). در نظریه واتسون (۱۹۸۹)، معنویت به‌عنوان نوعی خودآگاهی و توانمندی انسان در راستای فراتر رفتن از خود عادی و به کمال رسیدن است (Dyson et al, 1997). معنویت مفهومی است که در زمینه‌های متفاوتی به کار می‌رود و برای افراد مختلف در زمان‌ها و در فرهنگ‌های مختلف معانی متفاوتی دارد. این مفهوم شامل چند مضمون اساسی است، اعم از داشتن معنا، ارزش، تعالی، ارتباط و شدن (به مفهوم کمال) (Martsolf & Mickley, 1998). معنویت شامل ۱- «مفاهیم متعال» و یا فراتر از درک و محدودیت آگاهی فردی؛ ۲- ارتباط اساسی فرد با دیگران، طبیعت و / یا (اما نه لزوماً) الوهیت؛ ۳- اعمال، آیین‌ها و تجربه‌ها و ۴- حس معناگرایی وجودی است (Bermudez, 2016).

چهار گونه دیدگاه در مورد معنویت وجود دارد:

۱. معنویت دینی، مبتنی بر یک سنت خاص دینی است و بر چارچوب و سیستم اعتقادی خاصی استوار است.
۲. معنویت غیردینی یا سکولار، بر مبنای انکار وجود

خدا یا وحدت وجود است.

۳. معنویت مشاهیر دینی، تجربه‌ی شخصی افرادی است که ممکن است به‌عنوان شیوه‌ها یا فرقه‌های فرعی یک دین، مانند یهودیت، مسیحیت و اسلام باشد.

۴. معنویت فرادینی که در آن توجه به گوهر دین است. گوهر هر دین همان چیزی است که به وحدت ادیان رهنمون می‌سازد، آنچه در معنویت فرادینی مهم است، آموزه‌ها و تعالیم عملی و اخلاقی زنده و پویایی است که در هر دین یا هر مکتب حتی غیردینی نیز ممکن است یافت شود.

بر اساس مرور منابع، تعریف مناسب معنویت که در برگیرنده تمام ابعاد دینی و غیردینی و ابعاد انسانی و محیطی است و مناسب پژوهش پیش روست به شرح زیر است: معنویت مفهومی فرادینی (دربگیرنده دین و غیر دین) است که در زمینه‌های متفاوتی به کار می‌رود و برای افراد مختلف در زمان‌ها و فرهنگ‌های مختلف معانی متفاوتی داشته و با این مفاهیم ارتباط نزدیک دارد: داشتن احساس «هدف»، «معنا» و «ارتباط» - با خود، دیگران، طبیعت، خدا، جستجوی کمال و وحدت، امید و هماهنگی، اخلاقیات، اعتقاد به موجود یا موجودات مرتبه متعال و برتر و در نظر گرفتن ابعاد متعال در همه ابعاد زندگی، در راستای این احساس که در زندگی چیزی بیشتر از زندگی مادی و قابل تجربه هم وجود دارد و به زندگی افراد «معنا» و «ارزش» و «آرامش» می‌بخشد. این تعریف می‌تواند در حوزه طراحی شهری در قالب فضاهای شهری و شهر معنویت‌گرا مورد استفاده قرار گیرد.

ابعاد شهر و فضای شهری معنویت‌گرا^۱

کیفیت معنویت در ساخت فضاهای شهری بر اساس

1. Spiritual urban space

مذاهب و قومیت‌های مختلف به فضا از طریق علائم، نشانه‌ها، حکاکی‌ها و نقاشی دیواری، هنرعمومی و .. که نمایشی از فرهنگ و تقدس مذاهب است، فضا را معنادار می‌سازد (Marinic, 2016). از این رو این گونه فضاها غالباً دارای منظر فرهنگی یا منظر صوتی ویژه‌ای با نمادها و نشانه‌های هویت‌مند هستند که منعکس‌کننده فرهنگ یا مذهب جوامع مختلف است نظیر صدای اذان، ناقوس کلیسا، موسیقی‌های مذهبی و موسیقی‌های نواحی و.. (Mattis, Palmer, & Hope, 2019).

از لحاظ کالبدی، فضای شهری معنوی هویت فرمی خاصی دارد که دارای فرم‌های کالبدی هویت‌مند و یا مقدس نظیر گنبد، مناره، چهارطاقی، فضای مکث و خالی و .. با رنگ‌ها، مصالح، هندسه، تزیینات معماری و اجزای محیطی ویژه مانند فرم یادبود اشخاص، مجسمه‌ها، هنرعمومی، فرم‌های کالبدی خاص (Birch & Sinclair, 2013) یا دیوارنگاری‌ها با مضامین معنوی نظیر ایمان، شفقت، عدالت، امید و غیره است (McGlymont, 2018). از لحاظ بصری، فضای شهری معنوی هویت بصری دارد که عناصر شاخص مذهبی با کالبد هویت‌مند در منظر آن‌ها هویداست. مذهب، اعتقادات و فرهنگ خاص زمینه در طراحی و ساماندهی اماکن و ایجاد مناظر و چشم‌اندازهای آن نقش اساسی دارد. نظم طبیعی و نظم هماهنگ در آن‌ها درک می‌شود (Ardalan et al. 1973)؛ عموماً مقیاس انسانی دارند از این جهت که به عابریاده و انسان احترام می‌گذارد و فعالیت‌های انسانی از قبیل انواع فعالیت‌های سرزنده، آواز، موسیقی و غیره را در بر می‌گیرد (Bermudez, 2016).

طراحی این فضاها بر پایه احترام به طبیعت و سازگاری با آن و توجه به محدودیت‌های طبیعت انجام شده‌است. طراحی‌های دوستدار طبیعت که بر اساس

سه رکن احترام به طبیعت، احترام به انسان و جامعه و ارتباط با قدرت بالاتر که در فرهنگ‌ها و جوامع مختلف معانی متفاوتی دارد (الوهیت یا ...)، شکل می‌گیرد. هر کدام از ابعاد فضای شهری و کیفیت‌های طراحی شهری که در فضای شهری به ایجاد و تقویت این سه رکن کمک نماید باعث ایجاد و یا تقویت معنویت در فضای شهری می‌شود. همان‌طور که از نگاه کرمونا، فضای شهری ابعاد کالبدی، اجتماعی، ادراکی، عملکردی، بصری و زمانی دارد (Carmona et al, 2010)، ویژگی‌ها و ابعاد فضای شهری معنوی را نیز می‌توان در این ابعاد دسته‌بندی کرد با این تفاوت که هر بعد شاخصه‌های متفاوت‌تری دارد و ابعاد متعال، طبیعی و روانشناختی به اقتضای مفهوم معنویت به ابعاد فضای شهری از دیدگاه کرمونا اضافه می‌شود. فضای شهری معنوی دارای کیفیت‌هایی است که یا در «ساخت» چنین فضایی نقش داشته و یا حس معنویت در «تجربه و ادراک» آن نقش محوری داشته است. در بعد ادراکی، فضای شهری معنوی دارای کاراکتر و هویت منحصر به فرد است. این هویت برگرفته از هویت عملکردی به علت داشتن عملکرد خاصی نظیر اماکن مقدس مثل مساجد، کلیساها، آرامستان‌ها، بقعه افراد مشهور یا مقدس و یا کاربری‌های هویت‌مند مانند کاربری‌های فرهنگی است (Omobowale, 2020) که معنای ویژه‌ای به فضا بخشیده است؛ یا از لحاظ فرم کالبدی، منظر بصری و منظر فرهنگی خاص دارد. تجربه فضایی به علت تأثیر مذهب یا فرهنگ از لحاظ القای کالبد، معنا و فعالیت خاص در بستر یک زمان یا فرهنگ خاص باعث خاطره‌انگیزی فضا شده که همین امر حس معنوی خاصی به فضا می‌دهد و برای تجربه‌کنندگان حس مکان منحصر به فردی دارد (Fang & Yang, 2017). رنگ تعلق فرهنگ‌ها،

اهمیت آب (Naghizadeh, 2014)، پوشش گیاهی، طراحی‌های سبز بر مبنای ایجاد تعادل بین روح انسان و محیط زیست و بهره‌وری انرژی است در این فضاها نمایان است (Abbas, 2014). عناصر طبیعی، پوشش گیاهی، محیط‌های طبیعی بکر، تجربه شکوه و عظمت و ارتباط با قدرت بالاتر (خدا یا ...) را هویدا می‌سازد و از این رو در بهره‌یستی معنوی افراد و ادراک آنان از معنویت در فضا نقش بسزایی دارد (Cornah, 2006). غیر از عناصر طبیعی، عناصر سبز مصنوع نظیر باغ‌ها و فضاهای دارای باغبانی شهری و فضاهای عمومی سالم و پاک و تفریحات مبتنی بر طبیعت (Bramadat, 2019)، ورزش‌های آبی، کوهنوردی و غیره (Baur, 2018) به علت ایجاد فضای آرام ذهنی و روحی و القای حس ارتباط با طبیعت و قدرت بالاتر، باعث ایجاد تفکر و آرامش و نهایتاً معنویت در افراد می‌شود (Mmako, Courtney-Pratt, & Marsh, 2020).

در بعد اجتماعی فضای شهری معنوی فضایی است که در آن عدالت اجتماعی وجود دارد (Sheridan, 2015)؛ تعاملات اجتماعی مطلوبی رقم می‌خورد و افراد به خود و دیگران احترام می‌گذارند. حس تعلق و انسجام اجتماعی در بین افراد وجود دارد و رویدادهای اجتماعی فرهنگی معنادار یا مراسم مذهبی اعتقادی خاص هر بوم در اماکن تاریخی مقدس، جشن‌ها، جشنواره‌ها و آداب و رسوم‌های فرهنگی در بستر فضا اتفاق می‌افتد که هر کدام از این موارد به علت ایجاد معنای ویژه در ذهن افراد و ارتباط با بعد روحانی انسان باعث ایجاد معنویت در فضا می‌شود (López Villalba, 2019). هویت‌های فرهنگی نظیر شاخصه‌های تاریخی فضا، اعمال عبادی، غذاها، موسیقی، ادبیات، آداب و رسوم و در کل آنچه به‌عنوان فرهنگ ناملموس شناخته می‌شود در ایجاد حس معنا و معنویت نقش اساسی

دارد. حکمت، عقلانیت، دانش و خرد ورزی به‌واسطه حضور اندیشمندان در ساخت و طراحی چنین فضاها نقش مهمی دارد و این‌گونه فضاها عموماً باعث ارتقاء سطح دانش و آگاهی و یا افزایش سطح معرفت شهروندان نیز می‌شود (Ardalan, 2016).

اهمیت فضاهای معنوی از لحاظ روانشناختی هم بر اساس زمینه ایجاد فضا و هم بر اساس اثراتی است که این‌گونه فضاها بر روح انسان دارد به‌گونه‌ای که باعث آرامش، حس ذکر، تفکر، تجربه خلوت و دوری از زندگی روزمره می‌شود (Naor & Mayselless, 2020). این مسئله باعث اهمیت یافتن ابعاد فردی در حوزه رشد و کمال شخصی می‌شود از طرف دیگر فضاهایی که در بستر و زمینه خود عواملی دارند که حس آرامش، خلوت، سکوت و ذکر را القا می‌کند و باعث ایجاد حس معنویت در افراد می‌شود به‌عنوان یک بستر پیشینی زمینه‌ساز شکل‌گیری فضاهای معنوی را امکان‌پذیر می‌سازد (Waked & Albarmelgy, 2018). از طرف دیگر ارزش‌های اعتقادی و مذهب، اخلاق و بنیان‌های فرهنگی هر جامعه نوعی زمینه برای ایجاد معنویت در شهرها و فضاهای شهری است به‌طوری که نوعی نیروی محرک و پیشینی برای ساخت و شکل‌دهی به این‌گونه فضاهاست (Farrés et al, 2015; Fisher, 2011). از طرف دیگر اثرات قابل توجهی با شکل‌گرفتن فضاهای شهری معنوی ایجاد خواهد شد. از جمله اثرات معنوی آن ایجاد فرصتی برای خلوت، ذکر، تفکر و ارتباط با خدا و هستی و جدایی انسان از مشغله و هیاهوی دنیای روزمره (Barrie et al, 2015; Grabalov & Nordh, 2020; Hegner & Margry, 2016; Naor & Mayselless, 2020) و اثرات روانشناختی بر پایه تقویت سلامت روان و بهره‌یستی ذهنی افراد با ایجاد یک محیط آرام و شفافبخش است.

شکل شماره (۱): چارچوب نظری فضای شهری معنوی

روش پژوهش

واژه‌های «معنویت» و «فضای شهری»^۳ انجام شد که ۵۶ پژوهش در بازه زمانی سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲ استخراج گردید، از این میان ۳۸ مقاله ژورنالی، ۲ مقاله کنفرانسی، ۴ کتاب و ۸ مورد فصلی از یک کتاب و ۴ مورد مرورهای کتب، مورد بررسی قرار گرفت و ۱۷ مورد از آن به علت عدم ارتباط موضوع معنویت با مفهوم فضای شهری و شهرسازی از فرآیند تحلیل خارج شدند. در مراحل بعدی از پرسشنامه و مصاحبه عمیق در دریافت آرای دو گروه اساتید و شهروندان بهره گرفته شده است.

جهت رتبه‌بندی میزان تجربه و ادراک حس معنویت در هریک از فضاهای منتخب شهر اصفهان از افراد پاسخگو در دو گروه «شهروندان» و «اساتید و نخبگان» خواسته شد تا به میزان ادراک حس معنویت از ۲۲ فضای پیشنهادی اصفهان بر اساس طیف لیکرت از ۱ تا ۵ از فضای دارای معنویت بسیار کم تا بسیار زیاد

این پژوهش با اتکاء به روش‌های ترکیبی در صدد ترکیب هر دو رهیافت کمی و کیفی است (جدول ۱). تحقیق با روش‌های ترکیبی، متأخرترین جهت‌گیری روش‌شناختی در علوم اجتماعی- رفتاری معاصر است، که به دنبال دوره‌ای نسبتاً طولانی از مناقشه‌های بین دو رویکرد پارادایمی کمی گرا و کیفی گرا، ظهور پیدا کرده است. این نوع تحقیق که از نظر فلسفی مبتنی بر پارادایم «عمل‌گرایی»^۱ است، با تأکید بر همگرایی پارادایمی و اجتناب از موضع‌گیری‌های کمی کیفی متعارف، در صدد ترکیب هر دو رهیافت کمی و کیفی در یک مطالعه واحد به‌طور همزمان، متوالی یا تغییرپذیر است.

در مرحله اول از روش مرور سیستماتیک جهت مرور ادبیات موضوع بهره گرفته شده است. مرور سیستماتیک^۲ به‌وسیله پایگاه اسکوپوس با جستجوی

3. Spirituality AND Urban space

1. Pragmatism
2. Systematic Review

مرحله تحقیق	روش گردآوری داده	توضیحات تکمیلی	نوع روش	روش نمونه‌گیری	اندازه نمونه	روش تحلیل	روش تقلیل	نتیجه
مرور ادبیات موضوع و مبانی نظری	مرور سیستماتیک	مرور سیستماتیک پایگاه اسکوپوس با جستجوی پژوهش‌های دارای واژه «معنویت» و «فضای شهری» بین سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۰	روش کمی	هدفمند و سیستماتیک	۵۶ پژوهش	تحلیل مضمون (تحلیل تماتیک)	کدگذاری باز، محوری، موضوعی	چارچوب نظری تحقیق
پرسش‌ها و نخبگان و اساتید	پرسشنامه	پرسش‌های بسته (امتیازدهی فضاهای شهری اصفهان بر مبنای طیف لیکرت)	روش کمی	هدفمند	۵۱ نفر از نخبگان و اساتید (دری)	آزمون «من» «من‌ویشی» جهت مقایسه امتیازدهی دو گروه نخبگان و شهروندان	-	رتبه‌بندی ۲۲ مورد از فضاهای شهری اصفهان بر اساس دارا بودن معنویت
پرسش‌ها از شهروندان	پرسشنامه	پرسش‌های بسته (امتیازدهی فضاهای شهری اصفهان بر مبنای طیف لیکرت)	روش کمی	تصادفی	۴۰۰ نفر از شهروندان (بر اساس فرمول کوکران)	آزمون «من» «من‌ویشی» جهت مقایسه امتیازدهی دو گروه نخبگان و شهروندان	-	رتبه‌بندی ۲۲ مورد از فضاهای شهری اصفهان بر اساس دارا بودن معنویت
مصاحبه عمیق	مصاحبه عمیق	پرسش‌های باز فضا	روش کیفی	نیمه هدفمند	۲۱ نفر از شهروندان (بر اساس اشباع داده)	تحلیل مضمون (تحلیل تماتیک)	کدگذاری باز، محوری، موضوعی	تحلیل مقایسه‌ای آرامستان تخت فولاد و گلستان شهدا اصفهان

جدول شماره (۱): انواع روش‌های تحقیق استفاده شده در پژوهش

امتیاز دهند. به‌منظور ارزیابی آرای اساتید و شهروندان به‌صورت جداگانه، از «آزمون فریدمن» استفاده شده است. آزمون فریدمن برای تجزیه واریانس دوطرفه (برای داده‌های ناپارامتری) از طریق رتبه‌بندی و همچنین مقایسه میانگین رتبه‌بندی گروه‌های مختلف به کار می‌رود. استفاده از این روش سبب می‌شود تا تعیین تجربه و ادراک حس معنویت در هر فضای شهری کاملاً براساس نظر گروه نمونه از جامعه آماری صورت گیرد و اهمیت هر مؤلفه به‌صورت مستقل و نه بر اساس روابط موجود میان فضاهای شهری منتخب (متغیرهای مستقل و وابسته) تبیین گردد.

در مرحله بعدی از آزمون من-ویتی که یک آزمون مقایسه‌ای برای مقایسه وضعیت دو گروه مستقل است جهت مقایسه آرای گروه نخبگان و شهروندان استفاده

شده است. وقتی داده‌های یک مطالعه به‌صورت کیفی ترتیبی باشند بهتر است از این آزمون که یک آزمون غیر پارامتری و معادل آزمون دو نمونه مستقل T است، استفاده کرد. جدول ۱ انواع روش‌های بکار گرفته شده در روند پژوهش را نشان می‌دهد.

بر اساس رتبه‌بندی و نیز گونه‌شناسی فضاهای شهری اصفهان در برخورداری از معنویت، یک گونه در برگیرنده چند فضای شهری اصفهان، به‌عنوان مورد مطالعه این پژوهش انتخاب شدند. این فضاها از طریق مصاحبه عمیق با شهروندان تحلیل و ابعاد و شاخصه‌ها بصورت مضامین محوری و مضامین سازمان دهنده از طریق تحلیل مضمون ارائه شده است.

انتخاب نمونه مورد مطالعه از فضاهای شهری اصفهان مبتنی بر داشتن مؤلفه‌های کیفیت فضای

شده است. وقتی داده‌های یک مطالعه به‌صورت کیفی ترتیبی باشند بهتر است از این آزمون که یک آزمون غیر پارامتری و معادل آزمون دو نمونه مستقل T است، استفاده کرد. جدول ۱ انواع روش‌های بکار گرفته شده در روند پژوهش را نشان می‌دهد.

بر اساس رتبه‌بندی و نیز گونه‌شناسی فضاهای شهری اصفهان در برخورداری از معنویت، یک گونه در برگیرنده چند فضای شهری اصفهان، به‌عنوان مورد مطالعه این پژوهش انتخاب شدند. این فضاها از طریق مصاحبه عمیق با شهروندان تحلیل و ابعاد و شاخصه‌ها بصورت مضامین محوری و مضامین سازمان دهنده از طریق تحلیل مضمون ارائه شده است.

انتخاب نمونه مورد مطالعه از فضاهای شهری اصفهان مبتنی بر داشتن مؤلفه‌های کیفیت فضای

مورد مطالعه	مقیاس	مشخصات فضا	گونه بندی فضاهای شهری	مبنای حرکت و مکث	
فضاهای مکث	شهری	میدان عمومی فعال	میدان	فضاهای مکث	
	فرامحلی	میدان عمومی نیمه فعال			
	محلی	میدانچه			
	شهری	آرامستان عمومی	آرامستان		
	شهری	بقعه افراد مشهور (شهدا)			
	فرامحلی	تکیه و بقعه افراد مشهور (مشاهیر دینی)			
	فرامحلی				
	فرامحلی	تکیه خوانساری			
	شهری	مسجد جامع	فضای عبادی- مذهبی		
	فرامحلی	مسجد سید			
	محلی	امام زاده درب امام			
	محلی	انگورستان ملک التجار			
	شهری	کلیسای وانک	کلیسا		
	فضای سبز شهری	شهری	پهنه سبز		فضای سبز شهری
		شهری			
شهری					
فرامحلی		محور سبز			
فضاهای حرکت- مکث	شهری	بازار مسقف	بازار		
	محلی	بازارچه مسقف			
	شهری	پایاده راه	محور پایاده سبز		
	شهری	پل			
	شهری	پل			

جدول شماره (۲): مشخصات نمونه‌های مورد مطالعه

شهری معنوی

میدان، میدانچه، پایاده‌راه، فضای سبز، آرامستان، حسینیه و تکیه انتخاب نمودند که ابعاد و ویژگی‌های

جهت انتخاب نمونه‌های مورد مطالعه ابتدا فضاهایی در شهر اصفهان شناسایی شدند که ابعاد و ویژگی‌های فضای شهری معنوی را بر اساس مبانی نظری دارا باشند. ضمن اینکه تلاش بر آن بود تا از انواع گونه‌های فضای شهری هم در مقیاس شهری و هم محلی و فرامحلی و نیز گونه‌های مختلف فضا اعم از مسجد،

یافته‌های پژوهش
بخش اول: مطالعات کمی: امتیازدهی به ۲۲ فضای شهری اصفهان در برخورداری از معنویت
آمار توصیفی اطلاعات پاسخ دهندگان به پرسشنامه به‌منظور امتیازدهی فضاهای شهری اصفهان،

گروه پاسخ دهنده	تعداد نمونه	نوع نمونه گیری	جنسیت (درصد)		تحصیلات (درصد)					سن (درصد)				
			مرد	زن	کمتر از لیسانس	فوق لیسانس	دکتری	کمتر از ۲۰	۳۰-۲۰	۴۰-۳۰	۵۰-۴۰	۶۰-۵۰	بیشتر از ۶۰	
شهروندان	۴۰۰	تصادفی	۲۶	۷۴	۱۷	۲۳	۲۸	۲۲	۲۲	۲۵/۵	۲۲	۲۲/۲	۱۰/۵	۴/۵
اساتید	۵۱	هدفمند	۵۱	۴۹	۰	۰	۲	۹۸	۰	۴	۴۲	۲۹	۲۲	۲

جدول شماره (۳): اطلاعات پاسخ دهندگان پرسشنامه

و شهروندان معنادار بوده زیرا سیگما معادل ۰/۰۰۰ به دست آمده است.

جدول شماره (۴): آزمون آماری گروه نخبگان

N	۵۱
Chi-Square	۲۲۷,۸۶۳
Df	۲۱
Asymp. Sig.	۰,۰۰۰

جدول شماره (۵): آزمون آماری گروه شهروندان

N	۴۰۰
Chi-Square	۱۵۵۷,۰۱۳
Df	۲۱
Asymp. Sig.	۰,۰۰۰

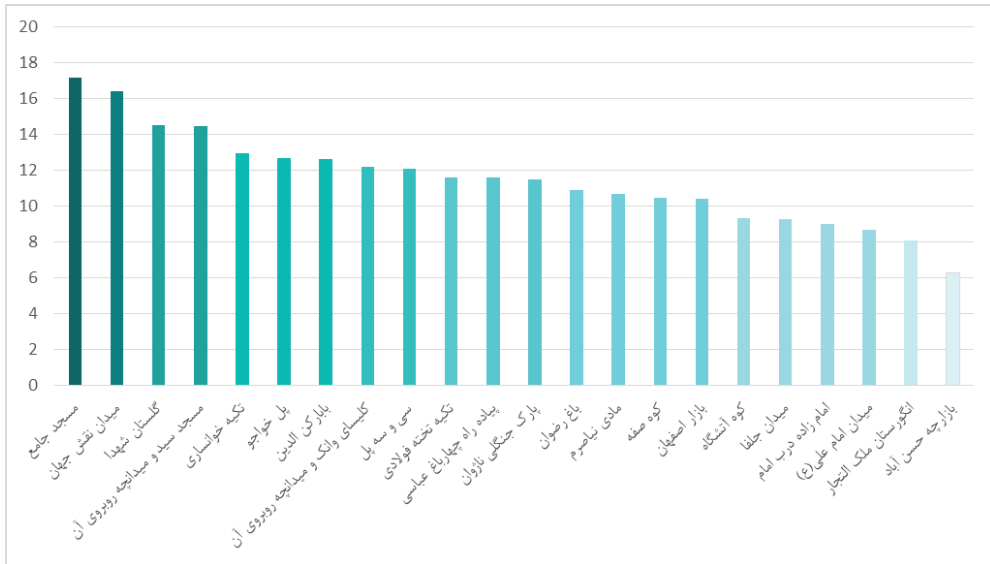
پرسشنامه‌ای تهیه شد و در گروه اول ۵۱ نفر از «اساتید و متخصصین» شامل اساتید حوزه شهرسازی و معماری (۱۶ نفر)، علوم قرآن و حدیث (۱۵ نفر)، جامعه‌شناسی (۹ نفر)، روانشناسی (۲ نفر)، جغرافیا، مهندسی و فلسفه (۱۵ نفر) و در گروه دوم ۴۰۰ نفر از «شهروندان» بدان پاسخ دادند که شامل ۲۴ سؤال بسته بود. طراحی سؤالات برای امتیازدهی به فضاها بر اساس طیف لیکرت از ۱ تا ۵ به ترتیب فضای دارای معنویت بسیار کم تا بسیار زیاد انجام شده است. جدول زیر اطلاعات پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه را نشان می‌دهد.

روش تحلیل سؤالات پرسشنامه

آزمون فریدمن علاوه بر معناداری، تفاوت یا عدم تفاوت میانگین رتبه فضاهای منتخب از دیدگاه افراد پاسخگو، به اولویت‌بندی فضاهای شهری منتخب مبتنی بر ادراک حس معنویت از دیدگاه افراد نیز می‌پردازد؛ به عبارت دیگر، این آزمون نشان می‌دهد که میانگین رتبه در کدام فضا بیشتر و در کدام یک کمتر است.

در مرحله بعدی جهت سنجش تفاوت تجربه و ادراک حس معنویت در فضاهای شهری منتخب مورد بررسی در دو گروه نخبگان و شهروندان، از آزمون

امتیازدهی دو گروه اساتید و شهروندان و رتبه‌بندی میزان تجربه و ادراک حس معنویت در هر یک از فضاهای منتخب از دیدگاه آنان، از طریق آزمون فریدمن ارزیابی شده است. تفسیر نتایج آزمون فریدمن، بر مبنای نتایج جدول ۴ (پاسخ اساتید و نخبگان) و جدول ۵ (پاسخ شهروندان) و استناد به مقدار آزمون (۲۲۷/۸۶۳ و ۱۵۵۷/۰۱۳) که در سطح خطای کوچک‌تر از ۰/۰۱ معنی‌دار است (sig)، نشان می‌دهد به لحاظ آماری اختلاف بین میزان معنویت در فضاهای شهری مورد بررسی در هر دو گروه اساتید

نمودار شماره (۱): امتیاز و رتبه بندی نهایی فضاهای شهری اصفهان بر مبنای برخورداری از حس معنویت

جامع اصفهان بالاترین امتیاز و به ترتیب میدان نقش جهان، مسجد سید، گلستان شهدا، کلیسای واک، تکیه بابارکن الدین، پل خواجو، تکیه خوانساری، کوه صفه، پارک جنگلی نازوان، سی و سه پل، پیاده راه چهارباغ عباسی، باغ رضوان، تکیه آقای تخته فولادی، مادی نیاصرم، میدان جلفا، بازار اصفهان، کوه آتشگاه، امامزاده درب امام، انگورستان ملک التجار، میدان امام علی و بازارچه حسن آباد رتبه‌های بعدی را کسب نمودند.

آرای شهروندان در ادراک و تجربه معنویت از فضاهای شهری منتخب نشان می‌دهد مسجد جامع اصفهان (۱۶/۴۵)، میدان نقش جهان (۱۶/۰۷) و گلستان شهدا (میان رتبه ۱۵/۴۶) به ترتیب بالاترین میانگین رتبه را به خود اختصاص داده‌اند و دارای بالاترین تجربه حس معنویت بوده‌اند. در آرای شهروندان بازارچه حسن آباد، فضای انگورستان ملک التجار و میدان جلفا به ترتیب کمترین میانگین رتبه را به خود اختصاص داده‌اند. بررسی نتایج مقایسه فضاهای شهری منتخب، نشانگر

من- ویتنی استفاده شده است. در این فرآیند فضاهای شهری منتخب، بر حسب میانگین رتبه در دو گروه با یکدیگر قیاس و بررسی شده‌اند. نمودار ۱ میانگین امتیاز و رتبه‌بندی فضاها را بر اساس مقایسه امتیازدهی اساتید و شهروندان نشان می‌دهد.

رتبه‌بندی ۲۲ فضاهای شهری منتخب اصفهان بر مبنای ادراک حس معنویت مبتنی بر آرای «نخبگان» و «شهروندان»

تحلیل ادراک و تجربه معنویت مبتنی بر آرای اساتید و متخصصین در هریک از فضاهای شهری منتخب نشانگر این است که مسجد جامع اصفهان (۱۷/۹۳)، میدان نقش جهان (۱۶/۷۵) و مسجد سید (فضای داخل و میدانه بیرونی) (۱۴/۵۴) به ترتیب بالاترین میانگین امتیاز را در تجربه معنویت به خود اختصاص داده‌اند در این بین بازارچه حسن آباد، میدان امام علی و انگورستان ملک التجار نیز به ترتیب کمترین امتیاز را به خود اختصاص داده‌اند. بر اساس امتیازات، مسجد

نمودار شماره (۲): مقایسه امتیاز انواع گونه‌های فضاهای شهری در برخورداری از حس معنویت بین گروه نخبگان و

شهروندان

چهارباغ عباسی، پارک جنگلی نازوان، باغ رضوان، مادی نیاصرم، کوه صفه، بازار اصفهان، کوه آتشگاه، میدان جلفا، امامزاده درب امام، میدان امام علی (ع)، انگورستان ملک‌التجار و بازارچه حسن آباد رتبه‌های بعدی را کسب نمودند (نمودار ۱).

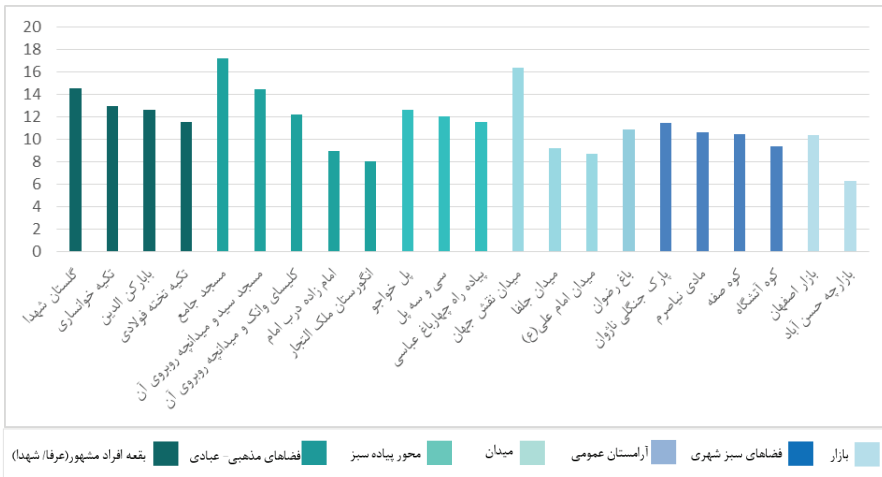
مسجد جامع اصفهان به علت فرم کالبدی، نوع مصالح و معماری معنادار، عملکرد مذهبی و اجتماعی و حس زمان (به علت وجود فرم‌ها و نقوش مربوط به دوره‌های تاریخی مختلف) اهمیت ویژه‌ای در ادراک معنویت داشته‌است. همچنین ویژگی‌های فرمی کالبد میدان نقش جهان، شکوه و عظمت، عملکردهای مذهبی، رویدادهای اجتماعی فرهنگی، وجود عناصر طبیعی نظیر آب و پوشش گیاهی این فضا، از عوامل ایجاد معنویت ذکر شده است.

رتبه‌بندی انواع گونه‌های فضای شهری منتخب اصفهان بر مبنای ادراک حس معنویت مبتنی بر آرای «اساتید و متخصصین» و «شهروندان»

تحلیل نتایج بر اساس امتیازات گونه‌های مختلف فضای شهری نشان می‌دهد دو گونه «آرامستان‌ها شامل بقعه افراد مشهور (مشاهیر دینی و شهدا)» و فضاهای

این است که امتیاز میدان نقش جهان، پل خواجو، مسجد جامع اصفهان، کوه صفه، تکیه بابارکن‌الدین، خیابان چهار باغ عباسی، بازارچه حسن آباد و باغ رضوان، تفاوت چشمگیری در آرای اساتید و نخبگان نسبت به شهروندان وجود ندارد؛ اما میانگین امتیاز فضای میدان امام علی، امامزاده درب امام، مسجد سید، تکیه خوانساری، تکیه آقای تخته فولادی، گلستان شهدا، سی‌وسه پل، بازار اصفهان و انگورستان ملک‌التجار، میانگین رتبه تجربه و ادراک حس معنویت شهروندان از متخصصین بالاتر بوده و میانگین رتبه بالاتری را کسب کرده‌اند. کلیسای وانک، پارک جنگلی نازوان، محور مادی نیاصرم، میدان جلفا و کوه آتشگاه نیز آرای میانگین رتبه تجربه و ادراک حس معنویت در گروه متخصصین و اساتید امتیاز بالاتری را دریافت کرده است (نمودار ۱).

به‌طور کلی در مجموع آرای نخبگان و شهروندان، مسجد جامع اصفهان بالاترین امتیاز و به ترتیب میدان نقش جهان، گلستان شهدا، مسجد سید، تکیه خوانساری، پل خواجو، تکیه بابارکن‌الدین، کلیسای وانک، سی‌وسه پل، تکیه آقای تخت فولادی، پیاده‌راه

نمودار شماره (۳): امتیاز نهایی فضاهای شهری اصفهان به تفکیک گونه بندی فضا

شهدا؛ گونه فضاهای عبادی مذهبی، مسجد جامع اصفهان؛ گونه فضاهای سبز شهری، کوه صفه؛ و گونه محورهای پیاده سبز، پل خواجه نصیر امتیاز را کسب و رتبه اول را دارند. در میان گونه بازارها که در کل امتیاز کمی دریافت کرده‌اند بازار اصفهان تا حدودی بیشترین امتیاز را دارد (نمودار ۳).

بخش دوم: مطالعات کیفی: مصاحبه عمیق با شهروندان

آمار توصیفی اطلاعات پاسخ دهندگان به پرسشنامه به علت اینکه گونه آرامستان بیشترین امتیاز را در بین گونه‌های فضای شهری از لحاظ داشتن حس معنویت دریافت کرده است، آرامستان تخت فولاد و گلستان شهدا در این بخش بر طبق مصاحبه‌های عمیق با شهروندان مورد بررسی و تحلیل عمیق‌تر قرار گرفته‌اند. بر این اساس شهروندان از گروه‌های سنی و شغلی و تحصیلی مختلف برای انجام مصاحبه‌های عمیق انتخاب شدند و مصاحبه‌ها به حدی ادامه یافت تا اشباع نظری در داده‌های دریافتی حاصل شود. بر این مبنای، ۲۱ نفر مورد مصاحبه قرار گرفتند و از طریق

«عبادی- مذهبی» به ترتیب بیشترین امتیاز را هم از دیدگاه اساتید و هم شهروندان به خود اختصاص داده‌اند. گونه محورهای پیاده سبز، میدان، آرامستان های عمومی، فضاهای سبز شهری و بازارها رتبه‌های بعدی را کسب کردند (نمودار ۲). با اینکه مسجد جامع به‌عنوان یک فضای عبادی و مذهبی و میدان نقش جهان به‌عنوان یک میدان در کنار عملکردهای مذهبی فرهنگی اجتماعی و تجاری رتبه اول و دوم مجموع نظرات نخبگان و شهروندان را در میزان معنویت داراست اما در بررسی‌های کلی، گونه آرامستان افراد مشهور نظیر مشاهیر دینی و شهدا امتیاز بیشتری کسب کرده است. امتیاز بالای این گونه از فضاهای شهری به علت ارتباط گروه‌های مختلف مردم از لحاظ درونی با این افراد، نورانیت وجودی و نیز حس دوری از دنیا و ارتباط با جهان دیگر در آرامستان‌ها و قبور مشاهیر دینی و نیز ویژگی‌های فرمی و طبیعی قبرستانی نظیر تخت فولاد اصفهان است.

بر اساس گونه‌های مختلف فضا، از میان گونه میادین، میدان نقش جهان؛ گونه آرامستان‌ها، گلستان

سن (درصد)				تحصیلات (درصد)				جنسیت (درصد)		نوع نمونه گیری	تعداد نمونه	گروه پاسخ دهنده	
بالای ۶۰ سال	۵۰-۶۰	۴۰-۵۰	۳۰-۴۰	۲۰-۳۰	دکتری	فوق لیسانس	لیسانس	کمتر از لیسانس	زن	مرد	نیمه هدفمند	۲۱	شهروندان
۹,۷	۱۴,۲	۲۳,۸	۳۳,۳	۱۹	۱۳,۵	۲۸,۵	۳۸	۲۰	۵۱	۴۹			

جدول شماره (۶): مشخصات مصاحبه شوندگان

شرکت در مراسم دعای عرفه یا مراسم محرم را نیز به عنوان کارکردها و فعالیت‌های خاص فضا اذعان کردند.

گلستان شهدا نیز در برخی مواقع، معنوی دانسته شد به خصوص در زمان‌های خلوت و سکوت، بدون برنامه‌ها و رویدادهای سیاسی تبلیغی. همچنین حس خوب معنوی به علت اتصال و نزدیکی به انسان‌های شریف و آزاده، حس نزدیکی و اتصاف به ارزش‌های اخلاقی نظیر گذشت، ایثار و فداکاری و فضایی برای تجربه جدایی از دنیا به واسطه شهدا، از ویژگی‌های بارز گلستان شهدا بیان شده است. همچنین نظم و سازماندهی داخلی، تمیزی و پاکیزگی محیط نیز از جمله موارد ذکر شده توسط افراد بود. جدول ۷ مضامین مطرح شده در مصاحبه‌های عمیق را در چهار مضمون محوری ویژگی‌های فضای شهری معنوی، عناصر عملکردی، عناصر طبیعی و ابعاد و نوع فعالیت‌های اجتماعی ارائه می‌دهد.

جدول ۸ و ۹ گلستان شهدا و تخت فولاد (تکیه خوانساری، تکیه تخته فولادی و مقبره بابارکن‌الدین) را در برخورداری از عناصر و کیفیت‌های فضای شهری معنوی بر اساس چارچوب نظری و تحلیل مصاحبه‌های مردمی، ارائه می‌کند.

بحث و نتیجه‌گیری

کیفیت معنویت در ساخت فضاهای شهری بر اساس سه رکن احترام به طبیعت، احترام به انسان و جامعه

فضای مجازی با آنان گفتگو شد. جدول ۶ مشخصات مصاحبه شوندگان را نشان می‌دهد.

پرسش‌های مصاحبه عمیق حول محور تعریف معنویت، ویژگی‌ها و عناصر فضاهای شهری معنوی در اصفهان و ویژگی‌های گلستان شهدا و آرامستان تخت فولاد در دارا بودن یا نبودن حس معنویت مطرح گردید.

یافته‌های بخش مصاحبه عمیق

تقریباً همه افراد پاسخگو آرامستان تخت فولاد را فضایی کاملاً معنوی قلمداد کردند و علت آن را در سکوت، القای حس خلوت، آرامش، معماری اسلامی بناها و بقعه‌ها، دفن بودن بزرگان و مشاهیر دینی و امکان ارتباط درونی با آنان، تلفیق طبیعت و عناصر طبیعی با قبرستان، نمایانی آسمان و وسعت محدوده و نیز ابعاد ذهنی فضا اعم از حس جدایی از دنیا و توجه به آخرت، حس اتصال با اولیای الهی و ارتباط با خدا مطرح کردند.

رویدادهای فرهنگی مذهبی موجود در تخت فولاد کمتر در مصاحبه‌ها به عنوان عوامل ایجاد معنویت ذکر شد و بیشتر ویژگی‌های طبیعی و تلفیق آرامستان با طبیعت، تشخیص افراد دفن شده، فرم بناها و بقعه‌ها و نیز هنر عمومی و نقوش موجود در آن مورد توجه افراد بود؛ زیرا درک افراد از معنویت بیشتر به واسطه آرامش و سکوت آرامستان است و برنامه‌ها و رویدادهایی که سکوت و آرامش فضا را از بین می‌برند از میزان معنویت نیز می‌کاهند هرچند برخی از پاسخ دهندگان

جدول شماره (۷): تحلیل مضمون ویژگی‌ها و ابعاد فضای شهری بر اساس حس معنویت در دو آرامستان گلستان شهدا و تخت فولاد اصفهان بر اساس مصاحبه عمیق با شهروندان

مضامین سازمان دهنده			
ویژگی‌های مطلوب فضا		ویژگی‌های نامطلوب فضا	
تخت فولاد	گلستان شهدا	تخت فولاد	گلستان شهدا
<p>توضیحات مضامین محوری</p> <p>برخی از پاسخ‌دهندگان، رویدادهای سیاسی اجتماعی این فضا را عامل کم شدن حس معنویت می‌دانستند.</p>			
<p>ویژگی‌های فضا</p> <p>همه پاسخ‌دهندگان، تخت فولاد را معنوی می‌دانستند.</p>			
<ul style="list-style-type: none"> - حس خوب به علت نزدیکی به علما، صالحان و اندیشمندان دینی - سکوت - خلوت - سادگی - بی‌آلایش - آرامش بخش - هویت‌مند - حس مکان - وسعت زیاد و عدم محدودیت مکانی - قدمت و حس اتصال به گذشته - مکان عبرت - مکان ذکر و اتصال به خوبان - نداشتن فعالیت‌ها و رویدادهای دارای جنبه‌های سیاسی - نظم و سازماندهی داخلی - امکان مکث و گذران اوقات - تأمل برانگیز و مکانی برای تفکر - فضایی برای تجربه جدایی از دنیا - خاطره انگیزی به علت دفن اموات (خانواده و آشنایان) 	<ul style="list-style-type: none"> - حس خوب به علت اتصال و نزدیکی به انسان‌های شریف و آزاده - حس آرامش - حس نزدیکی و اتصاف به ارزش‌های اخلاقی نظیر گذشت، ایثار و فداکاری - حس مکان - نظم و سازماندهی داخلی - امکان مکث و گذران اوقات - تأمل برانگیز و مکانی برای تفکر - فضایی برای تجربه جدایی از دنیا - خاطره انگیزی به علت دفن اموات (خانواده و آشنایان) 	-	<ul style="list-style-type: none"> - آلودگی صوتی (صدای زیاد میکروفون‌ها) ناشی از برخی رویدادهای سیاسی یا تبلیغی - ازدحام در برخی زمان‌ها - مربوط به رویدادهای فرهنگی سیاسی
<p>عناصر عملکردی</p> <ul style="list-style-type: none"> - تکیه‌ها و حسینیه‌ها - آرامگاه‌های اندیشمندان دینی 			
<p>عناصر کالبدی</p> <ul style="list-style-type: none"> - بقیع‌ها - گنبد‌ها - نقوش و فرم‌های هویت‌مند - مصالح خاص با رنگ‌های خاکی (آجر، کاه‌گل و ...) - نظم و سازماندهی داخلی - طراحی‌های محیطی 			
<p>عناصر طبیعی</p> <ul style="list-style-type: none"> - سرسبزی محیطی - بکر بودن محیط طبیعی - نمایانی آسمان - حوض‌ها و آب نماها - باغ‌ها (باغ طوبی و ...) و تلفیق طبیعت و قبرستان 			
<p>ابعاد اجتماعی</p> <ul style="list-style-type: none"> - عدم معنویت فضای میانی - به علت ازدحام افراد در بعضی مواقع 			
<ul style="list-style-type: none"> - رویدادهای مذهبی (برگزاری مزار اندیشمندان دینی) - رویدادهای مذهبی (برگزاری دعای عرفه، مراسم شب‌های قدر، دعای ندبه و ...) 			
<ul style="list-style-type: none"> - برگزاری مراسم شب‌های قدر و ...) 			

جدول شماره (۸): وضعیت فضاهای شهری دارای امتیاز بیشتر در برخورداری از عناصر فضای شهری معنوی

گلستان شهدا	تکیه بابارکن الدین (تخت فولاد)	تکیه تخت فولادی (تخت فولاد)	تکیه خوانساری (تخت فولاد)	فضای شهری	
				کیفیت	ابعاد
مقبره	گنبد بقعه	بقعه	گنبد مقبره	نماد و نشانه‌های مقدس و فرهنگی	ادراک
اذان و دعا	اذان، دعا	اذان، دعا	اذان، دعا	منظر صوتی مقدس	
-	-	-	-	راه‌ها و مسیرهای مقدس	عملکردی
مقبره	مقبره	مقبره	مقبره	کاربری‌های مقدس	
مقبره	تکیه	تکیه	تکیه	کاربری‌های هویت‌مند	
درخت	درخت	درخت	درخت	عناصر طبیعی	زیست‌محیطی
حوض آب	حوض آب	حوض آب	حوض آب	عناصر سبز مصنوع	
-	ترکیب قبرستان با فضای سبز	ترکیب قبرستان با فضای سبز	ترکیب قبرستان با فضای سبز	همسازی با طبیعت	
-	ترکیب قبرستان با فضای سبز	ترکیب قبرستان با فضای سبز	ترکیب قبرستان با فضای سبز	هویت زیست‌محیطی	
-	-	-	-	تفریح‌ها و ورزش‌های مبتنی بر طبیعت	
عزاداری محرم، احیاء	دعا	چله نشینی	عزاداری محرم، احیاء	رویدادهای مذهبی	
بزرگداشت شهدا، دعا، عزاداری محرم، احیاء	دعا، عزاداری محرم، احیاء	دعا، عزاداری محرم، احیاء	دعا، عزاداری محرم، احیاء	رویدادهای اجتماعی فرهنگی	
عزاداری محرم و احیاء	عزاداری محرم، احیاء	عزاداری محرم، احیاء	عزاداری محرم، احیاء	کاربری‌ها و رویدادهای مذهبی - فرهنگی زمان‌مند	زیست
مسجد و مقبره	مقبره	مقبره	مقبره	معماری مقدس	کالبدی
دیوارنگاری	خوشنویسی آیات قرآن و احادیث	خوشنویسی آیات قرآن و احادیث	خوشنویسی آیات قرآن و احادیث	هنر عمومی (دیوارنگاری، مجسمه‌ها و غیره)	
درختان	-	درختان	فضای سبز	منظر سبز	بصری

جدول شماره (۹): وضعیت گلستان شهدا و تخت فولاد در برخورداری از کیفیت‌ها و شاخصه‌های فضای شهری معنوی

ابعاد فضای شهری معنوی									
ادراکی	عملکردی	طبیعی - زیست محیطی	اجتماعی فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
چهارچوب اجرایی	نقشه و نشانه‌های مقدس و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
آرامش	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
منظر صوتی مقدس	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
راه‌ها و مسیرهای مقدس	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
کاربری‌های مقدس	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
کاربری‌های غیرمقدس	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
عناصر طبیعی	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
عناصر سبز مصنوع	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
هستاری با طبیعت	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
هویت زیست‌محیطی	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
تاریخ‌ها و روایت‌های معنوی بر طبیعت	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
هویت فرهنگی	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
رویدادهای مذهبی رویدادهای اجتماعی فرهنگی	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
عناصرت اجتماعی	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
عناصرت اجتماعی	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
حس زمان در روایت تاریخی	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
کاربری‌ها و رویدادهای مذهبی - فرهنگی - اجتماعی	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
معماری مقدس	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
معماری غیرمقدس	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
جزئیات کالبدی، رنگ، مصالح، نور، عناصر آکوستیک	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
فرم عمومی (اندازه، ارتفاع، محصوره‌ها و غیره)	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
نظارت (ارتفاع، هندسه، هماهنگی)	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
هویت فرهنگی (نوع منحصر به فرد)	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
شکوه، وحدت، تقدس، تواضع	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
منظر فرهنگی (منظر مقدس)	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
منظر سبز	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
حضور یا غور آلوان مقدس یا	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		
نمایشی مقدس و معنای	رنگ، نماد، عناصر مذهبی و فرهنگی	زیست محیطی	فرهنگی	زمان	کالبدی	بصری	متعال		

ارتباط با قدرت بالاتر که در فرهنگ‌ها و جوامع مختلف معانی متفاوتی دارد (الوهیت یا ...)، نقش ایفا می‌کند. هر کدام از ابعاد فضای شهری و کیفیت‌های طراحی شهری که در فضای شهری به ایجاد و تقویت این سه رکن کمک نماید باعث ایجاد و یا تقویت معنویت در فضای شهری می‌شود. همان‌طور که از نگاه کرمونا، فضای شهری ابعاد کالبدی، اجتماعی، ادراکی، عملکردی، بصری و زمانی دارد، ویژگی‌ها و ابعاد فضای شهری معنوی را نیز می‌توان در این ابعاد دسته‌بندی کرد با این تفاوت که هر بعد شاخصه‌های متفاوت تری دارد و ابعاد متعال، طبیعی و روانشناختی به ابعاد فضای شهری از دیدگاه کرمونا اضافه می‌شود. در ابعاد کالبدی دارای یکی از عناصر معماری مقدس یا هویت‌مند، رنگ و مصالح و هنر عمومی معنادار و مختص به یک فرهنگ خاص؛ در ابعاد بصری حس شکوه، وحدت، تقدس، تواضع، منظر فرهنگی، منظر مقدس و منظر سبز؛ در ابعاد ادراکی نماد و نشانه‌های مذهبی فرهنگی، منظر صوتی مقدس، رنگ تعلق اجتماعات به

فضاهای مذهبی فرهنگی؛ در ابعاد عملکردی، راه‌ها و مسیرهای مقدس، کاربری‌های مقدس؛ در ابعاد زیست محیطی، عناصر طبیعی و هویت زیست محیطی منطقه؛ در ابعاد اجتماعی فرهنگی، هویت فرهنگی و انواع رویدادهای خاص مذهبی فرهنگی اجتماعی در یک جامعه منسجم چند فرهنگی؛ در بعد زمان، حس زمان در بافت‌های تاریخی و کاربری‌های مذهبی فرهنگی زمانمند و منحصر به فرد؛ و در بعد متعال دارای نمادها و عناصر مقدس و مورد احترام مذاهب و فرهنگ‌های مختلف و یا حضور و مرقد افراد مقدس (اولیای الهی یا مشاهیر دینی) هستند.

ادراک و تجربه این‌گونه فضاها اثرات متفاوتی از لحاظ روانشناختی و معنوی بر افراد دارد (اثرات پسینی). این اثرات شامل ارتباط مطلوب فرد با خدا، خود، دیگران و یا طبیعت است و حامل پیام معنوی برای افراد است که از ارتباط انسان با خدا و ایجاد خلوت، ذکر، تفکر و ایجاد یک تجربه معنوی به دست می‌آید. یا باعث ارتباط مطلوب انسان با هستی و محیط طبیعی به صورت

حفاظت و احترام به طبیعت و ایجاد حس تعلق به محیط‌های طبیعی و بکر می‌شود. همچنین در محیط مصنوع، به حفاظت از مکان، به وجود آمدن حس مکان و حس تعلق به مکان منتهی می‌شود. تقویت روابط و تعاملات اجتماعی بر پایه بهبود ویژگی‌های اخلاقی نظیر مهربانی، تواضع، یاری‌رسانی و... از اثرات فضای شهری معنویت‌گرا در ارتباط مطلوب انسان با اجتماع حاصل می‌شود. همچنین در بعد فردی، باعث بهبود وضعیت روانی فرد، حس آرامش، آسایش، نشاط و دوری از استرس‌ها و اضطراب‌های روزمره خواهد شد.

نتایج حاصله از مطالعات کمی پژوهش بر اساس امتیازدهی نخبگان و اساتید و شهروندان به ۲۲ فضای شهری اصفهان از لحاظ داشتن معنویت نشان می‌دهد مسجد جامع اصفهان بالاترین امتیاز و به ترتیب میدان نقش جهان، گلستان شهدا، مسجد سید، تکیه خوانساری، پل خواجه، تکیه بابارکن‌الدین، کلیسای وانک، سی و سه پل، تکیه آقای تخته فولادی، پیاده‌راه چهارباغ عباسی، پارک جنگلی نازوان، باغ رضوان، مادی نیاصرم، کوه صفه، بازار اصفهان، کوه آتشگاه، میدان جلفا، امامزاده درب امام، میدان امام علی، انگورستان ملک‌التجار و بازارچه حسن آباد رتبه‌های بعدی را کسب نمودند. بر اساس گونه‌های مختلف فضا نیز، از میان گونه‌های میدان نقش جهان؛ گونه آرامستان‌ها، گلستان شهدا؛ گونه فضاهای عبادی مذهبی، مسجد جامع اصفهان؛ گونه فضاهای سبز شهری، پارک جنگلی نازوان؛ و گونه محورهای پیاده سبز، پل خواجه بیشترین امتیاز را کسب و رتبه اول را دارند. در میان گونه‌های بازارها که در کل امتیاز کمی دریافت کرده‌اند بازار اصفهان تا حدودی بیشترین امتیاز را دارد. با اینکه مسجد جامع اصفهان به‌عنوان

یک فضای عبادی و مذهبی و نیز فرهنگی و میدان نقش جهان به‌عنوان یک میدان در کنار عملکردهای مذهبی فرهنگی اجتماعی و تجاری رتبه اول و دوم مجموع نظرات نخبگان و شهروندان را در میزان معنویت داراست اما در بررسی‌های کلی، گونه آرامستان افراد مشهور نظیر آرامستان مشاهیر دینی (تخت فولاد) و شهدا (گلستان شهدا) امتیاز بیشتری کسب کرده است. به همین علت به‌عنوان نمونه برای انجام مصاحبه عمیق انتخاب شدند. همه افراد پاسخگو آرامستان تخت فولاد را فضایی معنوی قلمداد کردند و علت آن را در سکوت، خلوت، آرامش، معماری اسلامی بناها و بقعه‌ها، دفن بودن بزرگان و مشاهیر دینی و حس ارتباط با آنان، تلفیق طبیعت و عناصر طبیعی با قبرستان، نمایانی آسمان و وسعت محدوده و نیز ابعاد ذهنی فضا اعم از حس جدایی از دنیا و حس اتصال با اولیای الهی و بزرگان دینی و ارتباط با خدا را مطرح کردند. همچنین عمومی بودن فضا و امکان حضور در ۲۴ ساعت شبانه‌روز در محدوده عامل دیگر در توجه شهروندان به این فضا است. گلستان شهدا نیز در برخی مواقع، معنوی دانسته شد به‌خصوص در زمان‌های خلوت بدون برنامه‌ها و رویدادهای سیاسی تبلیغی. همچنین حس خوب معنوی به علت اتصال و نزدیکی به انسان‌های شریف و آزاده (شهدا)، حس نزدیکی و اتصاف به ارزش‌های اخلاقی نظیر گذشت، ایثار و فداکاری (ارزش‌ها و اخلاقیات) و فضایی برای تجربه جدایی از دنیا از ویژگی‌های بارز گلستان شهدا بیان شده است. این مؤلفه‌ها در زمینه فرهنگی اجتماعی (زمینه دینی مذهبی) ایران و شهر اصفهان به دست آمده و با توجه به تعریف معنویت و زمینه‌گرا بودن این مفهوم، ممکن است این نتایج در مکان‌های جغرافیایی دیگر متفاوت باشد.

104-115.

- Birch, R. & Sinclair, B. R. (2013). Spirituality in place: Building connections between architecture, design, and spiritual experience. Paper presented at the ARCC Conference Repository.
- Bramadat, P. (2019). A bridge too far: yoga, spirituality, and contested space in the Pacific Northwest. *Religion, State and Society*, 47(4-5), 491-507.
- Carmona, M. (2010). Contemporary public space, part two: classification. *Journal of urban design*, 15(2), 157-173.
- Carmona, M. Heath, T. Tiesdell, S. & Oc, T. (2010). Public places, urban spaces: the dimensions of urban design: Routledge.
- Cornah, D. (2006). The impact of spirituality on mental health: A review of the literature: Mental Health Foundation.
- Dyson, J. Cobb, M. & Forman, D. (1997). The meaning of spirituality: A literature review. *Journal of advanced nursing*, 26(6), 1183-1188.
- Fang, C. & Yang, B. (2017). Modern Christian landscape in Nanjing, China: A literature review. *Sustainability (Switzerland)*, 9(11). doi:10.3390/su9112155
- Fisher, J. (2011). The four domains model: Connecting spirituality, health and well-being. *Religions*, 2(1), 17-28.
- Lea, J. Philo, C. & Cadman, L. (2018). The

فهرست منابع

- پورجعفر، محمدرضا. (۱۳۹۵). فضاهای شهری سنتی در شهرهای ایرانی اسلامی. انتشارات شهرداری تهران.
- رفیعیان، محسن. رفیعیان، مجتبی. بمانیان، محمدرضا. (۲۰۱۹). تحلیلی بر ادراک «کیفیت معنای مکان» با تأکید بر مکان‌های عمومی شهر یزد. پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۵۱ (۲)، ۴۱۱-۴۲۸.
- Abbas, W. H. (2014). Spirituality enhancing into Green Design: Towards a better users' performance within a green building - "HSBC processing centre", Smart Village, Cairo, Egypt.
- Ardalan, N. (2016). The transcendent Dimension of Cities. IN_BO. Ricerche e progetti per il territorio, la città e l'architettura, 7(9), 34-49.
- Ardalan, N. Bakhtiar, L. & Haider, S. G. (1973). The sense of unity: the Sufi tradition in Persian architecture (Vol. 9): University of Chicago press Chicago.
- Barrie, T. Bermudez, J. Geva, A. & Teal, R. (2015). Architecture, Culture & Spirituality (ACS).
- Baur, J. W. R. (2018). Urban green spaces, recreation and spiritual experiences. *Leisure/Loisir*, 42(2), 205-229. doi:10.1080/14927713.2018.1449131
- Bermudez, J. (2016). Arguments for a Spiritual Urbanism. IN_BO. Ricerche e progetti per il territorio, la città e l'architettura, 7(9),

- Naor, L. & Maysseless, O. (2020). The Wilderness Solo Experience: A Unique Practice of Silence and Solitude for Personal Growth. *Frontiers in Psychology*, 11.
- Nasr, S. H. (1990). *Islamic art and spirituality*: Suny Press.
- Omobowale, M. O. (2020). "You Will Not Mourn Your Children": Spirituality and Child Health in Ibadan Urban Markets. *Journal of Religion and Health*.
- Senbel, M. (2015). *From Bioregional to Reverential Urbanism*. Julio Bermudez, *Transcending Architecture*, the CUA Press, Washington, DC, 63-73.
- Sheldrake, P. (2009). *A brief history of spirituality*: John Wiley & Sons.
- Sheldrake, P. (2014). *The spiritual city: Theology, spirituality, and the urban*: John Wiley & Sons.
- Sheridan, M. J. (2015). *Spirituality, Social Justice, and the Built Environment: Creating Sacred Space for All Peoples*.
- Tanyi, R. A. (2002). Towards clarification of the meaning of spirituality. *Journal of advanced nursing*, 39(5), 500-509.
- Waked, H. A. & Albarmelgy, M. A. (2018). The influence of natural elements on spirituality in meditation and worship spaces. *Journal of Engineering and Applied Science*, 65(5), 331-353.
- small stuff of barely spiritual practices. In *Spaces of Spirituality* (pp. 135-154): Taylor and Francis.
- López Villalba, J. M. (2019). Medieval festivities and spirituality. Intervention of the city council in the enshrinement of the urban space. *Studia Historica, Historia Medieval*, 37(2), 113-132. doi:10.14201/SHHME2019372113132
- Marinic, G. (2016). Sacred landscapes: Spirituality and the built environment of Houston's Vietnamese community. *International Journal of Architectonic, Spatial, and Environmental Design*, 10(1), 23-42. doi:10.18848/2325-1662/cgp/v10i01/23-42
- Mattis, J. S. Palmer, G. J. M. & Hope, M. O. (2019). Where our bright star is cast: Religiosity, spirituality, and positive black development in urban landscapes. *Religions*, 10(12).
- McGlymont, K. (2018). Spaces of secular faith? Shared assets and intangible values in diverse, changing communities. *Implicit Religion*, 21(2), 142-164.
- Mmako, N. J. Courtney-Pratt, H. & Marsh, P. (2020). Green spaces, dementia and a meaningful life in the community: A mixed studies review. *Health and Place*, 63.
- Naghizadeh, M. (2004). Iranian culture, water and purification of the built environment. *Journal of Environmental Studies*, 29(32), 71-92+10.

